

IV.

Nyelvtudományi irodalom.

1. Magyar nyelven.

A nyelvtudományi irodalom magyar művekben rendkívül szegény. Szigorúan vett nyelvtudományi értekezést nem is mutathatunk föl; az egész szakot egy nyelvtan, néhány szótár és közmondásgyűjtemény képviseli. Ezek közül is Bod Péternek „Magyar grammatiká“-ját¹⁾ csak címéről ismerjük. — Valamivel gazdagabb volt a szótár-irodalom. Farkas János²⁾ Cellarius szótárát magyar (és cseh) részszel kibővítve bocsátá közre: „Chr. Cellarii latinitatis liber memorialis, interpretatione Hungarica et Bohemica locupletatus“ (Nürnberg 1719). Magyar-latin részszel Lőcsén 1735. és Debrecenben 1762. — Bischofnak „Gradus ad Parnassum“-ában (Nagyszombat 1729) szintén volt magyar rész; hasonlóképen Wagner Ferenc „Phraseológiá“-jában (Nagyszombat 1750),

¹⁾ Mikó, Bod P. és munkái. (B. Szemle XVI. 1862. 33.)

²⁾ Toldy. Irod. tört. Pest, 1864—65. 114.

melyhez Vargyas István¹⁾ jezsuita készítette. — Jambressich András²⁾ varasdi tanár szótárt adott ki latin, német, illyr és magyar nyelven: „Lexicon Latinum interpretatione Germanica, Illyrica et Hungarica locuples“ (Zágráb 1742). — Végre ide tartozik Páriz-Pápai Ferenc híres Dictionariumának közmondásokkal és műszavakkal bővített kiadása Bod Pétertől (Szeben 1767).

Közmondásaink gyűjtésével Faludi Ferenc jezsuita és Kis-Viczay Péter³⁾ kassai lutheranus prédikátor foglalkoztak. Az előbbi a dunántúli kerületben szedett össze szép számú közmondásokat, melyeknek nagy része ma már sem a nép ajkán, sem az irodalomban nem él. Kis-Viczay válogatott latin és magyar közmondásokat adott ki: „Adagia selectiora Latino-Hungarica“ (Bártfa 1713) cím alatt, de csak tankönyvül s nem a nép szellemének visszatükröztetésére.

A classica litteratura műveinek átültetése nyelvünkre, lassan ugyan, de még is haladt. Egy névtelen „Aesopusnak 150 meséit és életét“ adta ki (1767). Senecával többen is foglalkoztak. Így Mihálcz István⁴⁾ Seneca leveleiből adott

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 1013. Lányi i. m. II. 102.

²⁾ Horányi Memoria Hung. II. 200. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 357. Katona Hist. Crit. XXXIX. 961. Fasc. Eccl. 1842. II. 329. Pauer i. m. 465.

³⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 898.

⁴⁾ Benkő Transsylv. II. 456.

ki töredékeket e cím alatt: „Keresztyén Seneca, azaz: keresztyén virágocskák, melyek Seneca leveleinek gyönyörűséges kertéből szedettek“ (Kolozsvár 1768). — Jeszenák Pál¹⁾ jogtudós Senecának „De tranquillitate animi“ című munkáját fordítá le nyelvünkre. — Szilágyi Sámuel²⁾ erdélyi királyi táblai bíró szintén adott ki „Keresztyén Senecát, azaz: Seneca munkáiból kiszedegetett keresztyéni virágok“-at (Bécs 1740), de ez csak Kéri Sámuel XVII. századbéli fordításának javítása. Ezenkívül Horatius néhány ódáját is lefordította. — Dionysius Cato erkölcsös költeményeinek magyar fordítását Nagy Lajos³⁾ adta ki: „Magyar Cato, avagy a jó erkölcsre oktató Catónak⁴⁾ versei“ cím alatt (Eger 1756). — Ugyanazokat Füssi Pius⁵⁾ is lefordította s kiadta e címmel: „A jó erkölcsre tanító Catónak bölcs versei“ (Kassa 1762). — Balog György⁶⁾, a sop-

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 963.

²⁾ Bod. M. Athénás 269. Horányi Memoria Hung. III. 368. Benkő Transsylv. II. 500. Katona Hist. Crit. XXXIX. 1007. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 31.)

³⁾ Sándor. M. Könyvesház 112. Katona Hist. Crit. XXXIX. 983.

⁴⁾ Katona e mű megemlítésénél megmutatta, mily tévedésbe eshetik az irodalomtörténetíró, ha a cím után itéli meg a könyvet. Ő ugyanis a magyarosan írt „Kátónak“-ot „Katonák“-nak olvasta, s nem ismervén a munkát, hozzátette, hogy ez a katonákat oktatja jó erkölcsökre!

⁵⁾ Horányi Nova Memoria I. 738. Katona Hist. Crit. XXXIX. 953.

⁶⁾ Bod. M. Athénás 24. Sándor. M. Könyvesház 100.

roni evangélikus iskolák feje Cornelius Nepost adta ki magyar fordításban: „Cornelius Neposnak a híres nevezetes görög hadi fejedelmeknek életről és cselekedeteiről írt könyve“ (Kassa 1746). Ezenkívül Cicero néhány levelét is áttette nyelvünkre. — Ovidius Metamorphosisainak fordítása Haller Lászlótól, elveszett.

2. Latin nyelven.

Latin nyelvtudományi irodalmunk bővebb is, tudományosabb is volt a magyarnál. Legkedveltebb tárgy volt régi nyelvünk mibenléte s rokonságai. Legtermékenyebb irónk e téren Bél Mátyás¹⁾ volt, ki „De vetere litteratura Hunno-Scythica“ című munkájával (Lipcse 1718) kezdte meg ezen szakban való munkálkodását. E műben azt akarta bizonyítani, hogy a magyaroknak saját, keleti jellegű írásuk volt, s meg is határozza a betűalakját. Tétéle bizonyítására a keleti (héber, samariai, syr, örmény, aethiopiai stb.) nyelvekhez és írásokhoz fordul, s addig forgatja hunn betűit, míg a hasonlatosságot szembetünövé nem teszi. Jól mondja erre nézve Wallaszky: „Opus est subtractione, additione, elisione, rotundi in quadratum, semicirculi in circulum mutatione,

¹⁾ Bod. M. Athénás 34. Horányi Memoria Hung. I. 167. III. 651, 672. Klein Nachrichten II. 38. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 433. Katona Hist. Crit. XXXIX 938. Zeitschrift von u. für Ung. 1802. II. 209. Fessler Gesch. X. 409, 412. M. Tud. Értekező 1862. II. 253. Vasárn. Ujság 1865. 121.

sinistrorsum, dextrorsum, sursum, deorsum, recti in obliquum flexione, et quae non?“ — 1713-ban Bél kibocsátotta a magyar nyelv történetének („*Historia linguae Hungaricae*“) előrajzát, s egy-szersmind fölszólította a tudósokat, nyujtsanak neki munkájában segédkezet. Fölhívása eredménytelenül hangzott el, de azért mégis elkészítette „*Specimen etymologici Hungarici*“-ját, melyet a héber, chaldaeus, syr és arab nyelvből vont le, s melyben természetesen még a héber-magyar nyelvrokonság alapján áll. Ez, még két nyelvtudományi munkájával („*Epimestra de vestigiis sapientiae Scythicae in lingua Hungarica residuis*“ és „*De affinitate linguae Hungaricae cum tribus Europae linguis*“) kiadatlan maradt. Bél munkái bámulatos szorgalomra és széles körű ismeretekre mutatnak, de hibás alapjuk miatt nem igen használhatók.

A héber-magyar nyelvrokonságnak másik védelmezője Örtel János Gottfried¹⁾ soproni lutheranus lelkész volt, kinek „*Harmonia linguarum orientis et occidentis, speciatimque Hungaricae cum Hebraea*“ című munkáját Hlivai János adta ki (Wittenberg 1746). Ebben a szerző a magyar nyelvnek a görög-, latin-, német-, szláv-, kopt-, aethiops-, arabs-, samariai-, syr-, chaldaeus- és héberrel, s a hébernek a szláv-, német-, latin-, görög- és kopttal való rokonságát vitatja. A héber nyelvnél és rokonságánál a nyelv- és mondat-tanra is hivatkozik, a többinél azonban csak egyes

¹⁾ Horányi Memoria Hung. II. 692. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 47. Kátóna Hist. Crit. XXXIX. 986.

szókat hoz föl bizonyásgul. ¹⁾ — Hive volt e nézetnek Kalmár György ²⁾ is, ki jeles orientalista hírében állt, s többi között ily című munkát bocsátott közre: „Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici, sive apparatus criticus ad linguam Hungaricam“ (Pozsony 1770), mely magyar nyelv-, mondat- és verstánt tartalmaz. Hibás kiinduló pontja miatt szintén hasznavehetetlen.

Valóban bámulatos, mennyi tudományt, szellemet, buzgalmat fordítottak a XVII. és XVIII-ik században annak kimutatására, hogy a héber minden nyelvnek ősanja. Ezen danaidai munkát — mint Müller Miksa mondja — csak a régi csillagászok fáradságos számításaihoz lehet hasonlítani, kik megdönthetetlen igazságnak tekintették a föld középpontiságát és mozdulatlanságát. Azonban, noha most ezen munkálatok eredménytelenségét világosan látjuk, „mégis igen lehangoló nézetre jutnánk az emberi nem haladásáról, ha a mult nagy embereinek komoly törekvéseit és fáradozását, ámbár hamis irányban indultak is, egyenesen semmisnek és üresnek, az éles emberi ész hiábavaló kínzásának nyilvánítanók. Nem kell felednünk, hogy épen az a tény, hogy nagy emberek eredmény nélkül küzdöttek volt, hatalmas rúgója

¹⁾ Mily gyenge lábon állott nálunk egy századdal ezelőtt a nyelvtudomány, kiteszik egyebek közt abból, hogy Örtelnek a szókölcsönzéséről fogalma sem volt, különben nem hozhatott volna föl a nyelvrokonság bebizonyítására ilyeneket, mint: angelos — angyal; apostolos — apostol; magister — mester; schola — iskola; stall — istálló; kréma — korcsma stb.

²⁾ Horányi Memoria. Hung. II. 272.

vala az általános meggyőződésnek, hogy magában a problémában volt a hiba, míg egy merész szellem ¹⁾ a föladatot meg nem fordítá s ezzel meg nem oldá²⁾.

Már a XVIII. század elején akadt egy józan gondolkozású férfiú, Csécsi János, ki a magyar és héber nyelv közti szoros viszonyt határozottan tagadá; de szava eredménytelenül hangzott el. A nyelvtudomány a régi kerékvágásban maradt, s csak korszakunk vége felé kezdett más, helyesebb irányt venni. Hlivai János, Örtel „Harmoniá”-jának kiadója már 1746-ban mutatott rá nyelvünk rokonságára az ugor nyelvcsaláddal, de állítása nem keltett nagy figyelmet, sem rokonszenvet, s majdnem egy negyedszázadig feledésben maradt. Ujra föllevenítette, noha más alakban, e kérdést a tordasi születésű Sajnovics János³⁾ jezsuita csillagász, ki Hell Miksával Wardhuusba ment a Venus átvonulását megfigyelni, s Lapphonban utaztában némi rokonságot fődözött fel a magyar és lapp szók közt, s ezen észleletéről irt értekezését: „Demonstratio, idioma Ungarorum et Laponum idem esse“ (Kopenhagen 1770), a dán királyi tudós-társaságnak bemutatta, mi által európai hírre tett szert. Értekezését annak fejtege-

¹⁾ Leibnitz.

²⁾ Müller, Max. Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache. Deutsch von Dr. Karl Böttger, Leipzig 1863. I. 109.

³⁾ Horányi Memoria Hung. III. 212. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 358. Kátóna Hist. Crit. XXXIX. 998. Fasc. Ecccl. 1842. II 335. Pauer i. m. 459. Lányi i. m. II. 102. Uj M. Muzeum 1857. 136.

tésével kezdi, hogy a magyar s a lapp nyelve rokon lehet, a nélkül, hogy egyik a másiknak beszédjét megértse, s hogy a hasonlóságot nem a könyvekben kell keresni. Azután áttér a kiejtésre, az írásra, a tájszólásokra (melyeknek fontosságát Leibnitz hangsúlyozta legelőször); föl sorol 150 közös szót; tárgyalja a névragozást, fokozást, kicsinyítést, a számneveket, névmásokat, ragokat, az igeragozást s végül néhány jeles író véleményét hozza föl tétele bebizonyítására. Félreértett állítása nálunk nagy ellenszenvvel találkozott, ¹⁾ de a kérdés meg volt pendítve, másoknak is hozzá kellett szólaniok, s így lett Sajnovics munkája mai nyelvtudományunk talpkövévé. ²⁾

¹⁾ Barcsay Ábrahám pl. ezt írja Bessenyeihez intézett költői levelében :

„Sajnovics jármától ójuk nemzetünket,
Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket.“

²⁾ Nyelvünk rokonságát a finn-ugor nyelvcsaláddal már Leibnitz is sejtette. (V. ö. Sajnovics *Demonstratio* 77. l.) Velin János Molnár szótárából kiírta a finnhez hasonló szokat. Ifj. Rubbeck Olof tudományosan fejtegette már e kérdést: „Specimen usus linguae Gothicae in eruendis s. Scripturae locis obscurissimis; addita analogia linguae Gothicae cum Fennica, necnon Fennicae cum Ungarica“ (Upsala 1717) című munkájában. Ezekén kívül említést tesznek még a finn-magyar nyelvrokonságról: Strahlenberg, az orosz birodalomnak németül kiadott leírásában (Stockholm 1730), Büsching földrajzában, Schöning dán író az éjszaki népek eredetéről szóló művében (1769), Ihre szótárában (Upsala 1769) és Fischer a „Quaestiones Petropolitanae“-ban (Göttingen 1770), stb., s így Sajnovics föllépése a külföldön elő volt már készítve. De ez semmit sem von le érdeméből, mert a mi nyelvünkkel a külföld nem foglalkozhatik elég behatóan, arra magunk vagyunk

Nem kevésbé fontos nyelvünk belső történetére nézve régi nyelvemlékeink kiadása is, melyet Pray György indított meg a Halotti Beszéddel (melyet Sajnovics tett ugyan közzé, de az ő buzdítására) és a Margit-legendával. Tudományos vizsgálódások tárgyai e korszakban még nem voltak ugyan, de legalább hozzáférhetőkké lettek téve tudósainknak.

A mi a régibb nyelveket illeti, említést érdemel Ajtai Abod Mihály¹⁾ nagy-enyedi tanárnak jeles latin nyelvtana: „Grammatica Latina“ (Szeben 1744), melyet a lipcsei „Acta Eruditorum“ című folyóirat igen magasztalt. Rövid idő alatt a legtöbb erdélyi iskolában kézikönyvvé lett, de később kiszorítá Kovásznai Sándor²⁾ maros-vásárhelyi tanárnak Cellarius módjára irt nyelvtana: „Christ. Cellarii grammatica Latina linguae Hungaricae accomodata“ (Kolozsvár 1771). — Kern János³⁾ egy jeles értekezést irt a görög hangsúlyról: „De accentuum veterum Graecorum genuina pronunciatione“ (Göttingen 1755). — A héber nyelvtudomány állása kedvezőnek mondható, ámbar csak egy-két művelője volt. K a l m á r

hivatva, s ha Sajnovics erre ösztönt nem ad, nyelvészetünk talán még most is homályban tévelyeg.

¹⁾ Bod. M. Athénás 2. Benkő Transsylv. II. 459, 591. Horányi Memoria Hung. I. 13. Siebenb. Quart. V. 1796. 201. Katona Hist. Crit. XXXIX. 932. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 30.)

²⁾ Benkő Transsylv. II. 483. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle VI. 1859. 30.)

³⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 968.

György¹⁾ orientalista, ki több értekezésen kívül héber nyelvtant irt görögül, melyet, habár e rovat alá csak latin műveket volna szabad sorolnunk, jelességeért megemlítünk. Címe: „*Εισαγωγή εἰς τὸ Ἑβραϊκὸν ἰδίωμα κατὰ τοὺς Ἑβραίων ἀρχαίους*“ (Halle 1767.) Kalmárnak még egy nyelvtudományi műve van: „*Praecepta grammatica, atque specimina linguae philosophicae, sive universalis, ad omne vitae genus accomodatae*“ (Berlin 1772), mely olaszul és németül is megjelent. Egy felsőbb, philosophiai nyelvről értekezik, mely nemcsak minden eszmét világosan kifejezne, hanem minden hangját a tárgy természetéből vonná el. Természetes, hogy a nehéz föladatot, melyre már sokan vállalkoztak eredménytelenül, nem volt képes megoldani.

Az újabb nyelvekre vonatkozólag csak néhány tankönyvet mutathatunk föl. Ilyen Bél Mátyás német nyelvtana: „*Institutiones linguae Germanicae in gratiam juventutis Hungaricae*“ (Lőcse 1718), és Doleschall Pál szláv nyelvtana: „*Grammatica Slavico-Bohemica*“ (Pozsony 1746).

3. Német nyelven.

A német nyelvtudományi irodalom szintén csak tankönyvekből állt. Jelesebbek: Bél Mátyás magyar nyelvtana, e cím alatt: „*Der ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einem*

¹⁾ Horányi Memoria Hung. II. 272.

Anhang von Gesprächen“ (Pozsony 1728); és Ádám Mihály¹⁾ jezsuitáé, mely Bécsben 1760. jelent meg: „Ausführliche ungarische Grammatik“ címmel.

Ha egy kis visszapillantást vetünk az imént vázolt nyelvtudományi irodalomra, különösen a latinra, el kell ismernünk, hogy nyelvészetünk voltaképen csak a múlt század második felében kezdődött. A héber-magyar nyelvrokonság vitásai és bizonyításai csak a sötétben való tapogatózások voltak, melyek nyelvünk ismeretét nem mozdították elő. Sajnovics Jánosé az úttörés dicsősége; ő adott helyes irányt a nyelvbúvárlásnak.

¹⁾ Benkő Transsylv. II. 423. Horányi Memoria Hung. I. 6. Katona Hist. Crit. XXXIX. 932. Fasc. Eccl. 1842. II. 129. Pauer i. m. 464.
